

15. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 881.
16. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 508.
17. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 648.
18. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 61.
19. ДАЧО. – Ф. 137. – Оп. 1. – Спр. 239.
20. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 360.
21. ДАЧО. – Ф. 137. – Оп. 1. – Спр. 239.

Summary

System of expenditures from the district budgets on the local necessities of Chernihiv province in the first half of XIX century. Use new archival data that are leading into scientific circulation at first time. System of expenditures from the district budgets of Chernihiv province in the first half of XIX century.

С. В. Макарець

ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА ПРОДУКЦІЇ РОСЛИННИЦТВА В ПОМІЩИЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПІСЛЯ СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА (1861-1917 РР.)

Проголошення незалежності України й утвердження ринкових відносин на її території після 1991 р. зумовили підвищення інтересу громадськості до проблем, пов'язаних з особливістю підприємницької діяльності сільськогосподарських товаровиробників в умовах вільного підприємництва.

Як відомо, скасування кріпосного права у нашій країні започаткувало нову епоху не лише в контексті розширення прав і свобод так званих непривілейованих станів, але й в умовах функціонування великих поміщицьких господарств, які змушені були організовувати свою діяльність на принципово інших, ніж це було раніше, засадах. Загострення конкурентної боротьби на внутрішньому і світових ринках наприкінці XIX ст. ставило перед безпосередніми товаровиробниками невідкладні завдання щодо підвищення продуктивності праці як необхідної умови ефективного господарювання.

Метою даного повідомлення є з'ясування особливостей господарської діяльності поміщиків Полтавської, Харківської і Чернігівської губерній у сфері виробництва продукції рослинництва. В історико-економічній літературі це питання висвітлене лише в загальних рисах. Із точки зору історіографії мова може йти виключно про публікації А.М.Авраменка [1] і, особливо, Н.Р.Темірової, яка у 2003 р. захистила докторську дисертацію, присвячену соціально-економічній еволюції поміщицтва України у 1861-1917 рр. [2]. Авторка дослідила зміни, які відбулися в поміщицькому землеволодінні Наддніпрянської України [3], застосування оренди на поміщицьких землях [4], організацію управління [5], матеріально-технічне забезпечення [6], застосування іпотеки [7] та ряд інших питань, пов'язаних із функціонуванням поміщицьких господарств у другій половині XIX та на початку XX ст. Проте у вищезгаданих публікаціях найчастіше аналізуються питання, пов'язані з оцінкою ефективності поміщицького господарства в межах усієї України, тоді як регіональний аспект відображений лише в окремих статтях Н.Темірової, присвячених, як правило, губерніям Правобережної [8] або Південної [9,10] України. Що ж стосується Лівобережжя, в опублікованих працях відповідної інформації майже немає.

Оцінюючи здобутки української історіографії з даного питання, звертаємо увагу на факт наявності протилежних оцінок щодо значення поміщицьких господарств у ринковій трансформації аграрного сектору економіки України після скасування кріпосного права. У своїх публікаціях Н.Темірова заперечує традиційну для радянської і пострадянської історіографії [11-14] точку зору щодо поступового зменшення ролі поміщиків у виробництві зерна і зернобобових культур: „А звідки ж тоді експорт зерна?” - запитує вона своїх опонентів [15, с.80]. На думку автора цих рядків, вивчення особливостей організації сільськогосподарського виробництва в поміщицьких господарствах Лівобережної України сприятиме обґрунтуванню тієї чи іншої оцінки їх значення в економічному розвитку як України в цілому, так і її окремих регіонів зокрема. Саме це і є метою даного повідомлення.

Територія Лівобережної України, яка до 1917 р. перебувала у складі Російської імперії, мала цілий ряд особливостей економічного і соціально-політичного характеру. Це був край, який відзначався широким розповсюдженням дрібного дворянського землеволодіння, що тим чи іншим чином впливало на умови функціонування поміщицьких господарств. Це, по-перше. По-друге, Лівобережжя, на території якого понад століття існувала така специфічна територіально-адміністративна одиниця як Гетьманщина, було єдиним регіоном України, де аж до краху царизму в ході лютневої революції 1917 р. існувала численна соціальна група населення, яку тогочасне законодавство класифікувало терміном „малоросійське козацтво” [16]. По-третє, на території Лівобережної України в ході скасування

кріпосного права поміщики відрізали у своїх колишніх кріпосних селян найбільше, порівняно з іншими регіонами імперії, сільськогосподарських угідь, серед яких рілля складала левову частку [17, с.196].

Загалом у трьох губерніях Лівобережжя після завершення основної роботи з реалізації реформи 1861р. нараховувалося 20 792 дворянських землеволодінь, із яких майже половина (49,0%) припадала на Полтавську губернію. Друге місце у цьому ряду посідала Чернігівщина – 34,6% землевласників із числа привілейованих станів, тоді як у Харківській губернії кількість дворянського землеволодіння була порівняно незначною – 3 403, що складало лише 16,4% вищезгаданих володінь. У розрахунку на одне поміщицьке володіння найбільше сільськогосподарських угідь було на Харківщині – 395,2 дес., тоді як на Чернігівщині – 187,7 дес., а на Полтавщині – 169,5 дес. (табл.1).

Таблиця 1**Землеволодіння поміщиків у губерніях Лівобережної України у 1877-1878 рр. ***

№ п/п	Губернії	Число володінь	Число десятин	На одне володіння десятин
1	Полтавська	10 187	1 726 773	169,5
2	Харківська	3 403	1 345 036	395,2
3	Чернігівська	7 202	1 351 860	187,7
	Разом	20 792	4 423 669	212,7

*Таблиця складена на основі даних: Зайончковский П.А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. – М., 1958. – С. 439, 442-443.

Скасувавши кріпосне право, царський уряд не лише зберіг на території Лівобережної України поміщицьке землеволодіння, але й створив необхідні умови для розширення, порівняно з дореформеним періодом, його площі. Згідно з офіційними даними, станом на 1878р. десятим тисячам землевласників з числа поміщиків-дворян належало 50,2% земельної площі Полтавської губернії, 37,2% - Харківської і 42,9% - Чернігівської губерній [18, с.11].

Таким чином, поміщики Лівобережної України володіли значною частиною сільськогосподарських угідь краю. Щоб вести власне господарство, їм потрібно було мати у своєму розпорядженні робочу худобу та інші сільськогосподарські тварини, які давали для реалізації на ринку відповідні продукти харчування або сировину для легкої і харчової промисловості. Через два десятиліття після скасування кріпосного права на території Лівобережної України нараховувалося 8 235 тис. голів сільськогосподарських тварин, з яких: коней – 1235 тис.; великої рогатої худоби – 1841 тис.; овець – 3867 тис.; свиней – 1240 тис. [19, с.195-196]. Основна їх маса була у розпорядженні кількох мільйонів господарств непривілейованих станів, що видно, зокрема, на прикладі Полтавської губернії. Проведений у 1882 р. земськими статистиками у 15-ти повітах перепис дав такі результати: з 226 295 голів коней у розпорядженні поміщиків було 59 103 (26,1%). Питома вага дворян серед решти власників сільськогосподарських тварин за переписом у 1883р. була такою: велику рогату худобу мали 14,5% (107 172) хазяїв; овець – 17,6% (206 222); свиней – 11,4% (29012); кіз – 46,5% (704); віслуків – 91,5% (76); мулів – 100% (58); верблюдів – 100% (4) і оленів – 100% (3 голови) [20, с.53, 59]. Згідно з відповідними даними початку ХХ ст., на одне поміщицьке господарство припадало усіх тварин: у Полтавській губернії – 23,2 голови, Харківській – 28,4 і Чернігівській – 12,1 голови. Якщо рахувати кількість худоби у співвідношенні до розміру землеволодіння, то на 100 дес. посіву припадало: у Полтавській губернії - 29,0 голови, Харківській – 26,5 і Чернігівській – 39,1 голови. Для порівняння зазначимо, що на одне селянське господарство в губерніях Лівобережної України припадало в середньому по дві голови худоби, а з розрахунку на 100 дес. посіву – від 47,8 голови у Полтавській до 48,6 у Харківській і 60,4 голови у Чернігівській губерніях [21, с.3].

Структура посівів, що перебували у власності дворянства, свідчить про абсолютне переважання зернових культур над іншими видами польових рослин, що було характерно, між іншим, і для непривілейованих станів (табл.2). Усього під зерновими культурами у поміщицьких господарствах Лівобережжя знаходилося 52,0% ріллі, тоді як у селян - 65,6%. У складі зернових культур було: озимини - 22,6% поля, а ярини - 29,4%.

Таблиця 2**Структура посівів привілейованих і непривілейованих станів Лівобережної України у 1881 р.***

Господарства (у%)	Всього	Зернові культури		Рослини			Кормові	Під паром	Під перелогом
		Озимі	Ярові	Стручкові	Коренеплоди	Торгові культури			
Поміщицькі	52,0	22,6	29,4	0,5	1,4	2,4	1,4	22,4	19,9
Селянські	65,6	26,6	39,0	0,6	1,2	1,7	0,0	23,5	7,4
Серед. показники	58,8	24,6	34,2	0,55	1,3	2,0	0,7	22,9	13,6

*Таблиця складена на основі даних: Статистический временник Российской империи. – Серия III. – Вып. 4: Распределение земель по угодьям в Европейской России за 1881 год. – СПб.: Изд-е ЦСК МВД, 1884. – С. XXVIII-XXIX.

Інші рослини були розповсюджені досить мало, а саме: під стручковими було зайнято 0,5% посівної площі, коренеплодами – 1,4%. Така ж частина поля була відведена і під кормові культури. Так звані торгові культури (переважно тютюн) охоплювали 24% усіх посівів. Приблизно таким же було співвідношення посівів вищезгаданих рослин і в господарствах непривілейованих станів. Дещо більше відмінностей між поміщицькими і селянськими господарствами у другій половині XIX ст. було в структурі сільськогосподарських угідь (табл.3). Основна частина землі була орною (57,2%). Під лісом було зайнято 18,7% поміщицької землі. Далі йдуть: луки – 14,6%, вигони – 6,9% і садиби та городи – 2,6%. Порівнюючи наведені дані з відповідними показниками такої країни як Франція, констатуємо певну схожість структури сільськогосподарських угідь. Суттєва відмінність мала місце лише відносно питомої ваги орної землі – у Франції вона була на 7,4% меншою. Значно більше відмінностей спостерігалось між угіддями привілейованих і непривілейованих станів, які мали власну землю на території Лівобережжя. Так, питома вага орендованої землі у структурі усіх угідь у селян була на 18,4% більшою, ніж у поміщиків. Зате під лісом селянської землі знаходилося на 13, 1% менше; під луками – на 7,6% менше; вигонами - на 2,2% менше. Із зрозумілих причин під садибами і городами у селян землі було відведено більше на 4,5%.

Таблиця 3

Структура сільськогосподарських угідь привілейованих і непривілейованих станів Лівобережної України у 1881р. *

Господарства у %	Орна земля	Садиба і городи	Луки	Вигони	Ліс
Поміщицькі	57,2	2,6	14,6	6,9	18,7
Селянські	75,6	7,1	7,0	4,7	5,6
Середні показники	66,4	4,8	10,8	5,8	12,1
Середні показники у Франції	49,8	4,9	8,0	5,9	15,8

*Таблиця складена на основі даних: *Распределение земель по угодьям и пахатным по разного рода посевам в Европейской России. По данным обследования, произведенного осенью 1881г. Разработано под руководством ст. редактора ЦСК В.О.Струве. – СПб.: Тип. В.Ф.Кирибаума, 1885. – С.ХХІ-ХХV.*

Як же вели своє господарство на початку XX ст. поміщики Лівобережної України? У нашому розпорядженні є узагальнені дані щодо трьох губерній Лівобережжя (табл.4). Господарств з визначеною сівозміною офіційна статистика нарахувала на цій території 494, з яких до 50 дес. мали 315, а більше цієї площі – 80 власників землі. Тогочасні статистики зафіксували певні відмінності у сівозмінах дрібних і великих поміщицьких господарств, які, за великим рахунком, не були принциповими. Так, у середовищі дрібних господарств відведення частини своїх угідь під пар практикувало 1,9% землевласників, тоді як серед латифундистів таких було 1,2%. Великі господарства не практикували двопілля, а серед дрібних таких було 0,6%.

Якщо говорити про домінування, то найпоширенішою виявилася трипільна система, яку практикувало 67,0% дрібних і 33,7% великих поміщицьких господарств. Протилежною була ситуація із розповсюдженням чотирьохпільля, яке застосовувалось у 18,4% дрібних і 45,0% великих маєтків. Загалом зернове багатопілля практикувало 9,8% дрібних і 12,5% великих господарств, а трав'яне – 2,2% дрібних і 7,5% великих землевласників.

Таблиця 4

Розподіл поміщицьких господарств за видами сівозмін*

Господарств із визначеною сівозмiною			Пар		Двопiлля		Трипiлля		Чотирьох-пiлля		Багатопiлля				Невизначена сівозмiна
											Зернове		Трав'яне		
Усього	До 50 дес.	Понад 50 дес.	До 50 дес	Понад 50 дес.	До 50 дес	Понад 50 дес.	До 50 дес	Понад 50 дес.	До 50 дес	Понад 50 дес.	До 50 дес	Понад 50 дес.	До 50 дес	Понад 50 дес.	
494	315	80	6	1	2	-	211	27	58	36	31	10	70	6	99
У %	100	100	1,9	1,2	0,6	0,0	67,0	33,7	18,4	45,0	9,8	12,5	2,2	7,5	20,0

*Таблиця складена на основі даних: *Стоимость производства главнейших хлебов. – Вып. 1. – Пг.: Тип.В.Ф.Кирибаума, 1915. – С. 449.*

Слід відзначити, що поміщики навіть на початку ХХ ст., тобто через півстоліття після скасування кріпосного права, не вели власного господарства на усій тій землі, яка була у їхньому розпорядженні. Так, статистика землеволодіння 1905 р. зафіксувала на території трьох губерній Лівобережної України 5 325 729 дес. землі, яка перебувала у власності поміщиків – дворян [18, с.11]. Скільки землі поміщики здавали в оренду – точно невідомо. Дослідники наводять різні дані. Відомий економіст П.М.Першин називає цифру в 6,5 млн. дес. станом на 1887 р. [22, с.93], яка, на думку автора цих рядків, є перебільшеною. Інший фахівець з економічної історії І.Д.Ковальченко підрахував, що у 1912-1913 рр. селяни Полтавської, Харківської і Чернігівської губерній орендували 301,4 тис. дес. поміщицької землі [23, с.194].

Організація основних сільськогосподарських робіт у поміщицьких маєтках значною мірою залежала від площі земельних угідь, яка була у розпорядженні її власника. Ця теза підтверджується відповідними даними по Лубенському повіту, який у багатьох відношеннях був для Полтавської губернії типовим (табл.5).

Таблиця 5

Організація виробництва продукції рослинництва у поміщицьких господарствах Лубенського повіту Полтавської губернії *

Види робіт	Організація сільськогосподарських робіт	Число маєтків		
		Середні	Великі	Усі
Оранка	а) без найманих робітників,	1	-	1
	б) частково з найманими робітниками,	2	2	4
	в) виключно найманими робітниками.	24	16	40
Збирання зернових культур	а) без найманих робітників,	17	7	24
	б) частково з найманими робітниками,	4	4	8
	в) виключно найманими робітниками.	9	5	14
Збирання сіна	а) без найманих робітників,	15	6	21
	б) частково з найманими робітниками,	2	4	6
	в) виключно найманими робітниками.	10	6	16
Перевезення урожаю	а) без найманих робітників,	7	2	9
	б) частково з найманими робітниками,	4	2	6
	в) виключно найманими робітниками.	14	6	20
Молотьба зернових культур	а) без найманих робітників,	5	-	5
	б) частково з найманими робітниками,	11	1	12
	в) виключно найманими робітниками.	14	10	24

*Джерело: Очерки помещичьего хозяйства в уездах Гадяцком и Лубенском. Приложение к V и IV тому сборника по хозяйственной статистике Полтавской губернии. – Полтава: Типо-литогр. И.А.Дохмана, 1886. – С. 13.

Майже з усіх найважливіших показників, що мають пряме відношення до організації сільськогосподарських робіт, середні маєтки (від 50 до 500 дес.) відрізнялися від великих. Так, якщо при оранці використовувалися наймані робітники у 24 середніх маєтках, то кількість аналогічних великих маєтків складала лише 16. Проте при збиранні врожаю виключно наймані робітники використовувалися у 14 великих маєтках, а у середніх - лише у 9. При збиранні сіна використовувалися лише наймані робітники у 16 великих і 10 середніх маєтках; при перевезенні врожаю використовувалися виключно наймити у 20 великих і 14 середніх маєтках; при молотьбі – у 24 великих і 14 середніх поміщицьких маєтках. Суттєва різниця мала місце і відносно інших показників, як то: здійснення відповідних робіт без найманих робітників та з частковим застосуванням праці наймитів. Подібні показники наведені й у дослідженні земельної оренди М.А.Якименка [24, с.56].

Охарактеризувавши загальні показники поміщицького господарювання в губерніях Лівобережної України, перейдемо до аналізу організації виробництва, так би мовити, на мікрорівні. Ефективність господарювання значною мірою залежала від розміру землеволодіння. Чим більшою площею сільськогосподарських угідь володів землевласник, тим більше у нього було можливостей організувати рентабельне виробництво. На Полтавщині, наприклад, у ході перепису 1910 р. земські статистики нарахували 5549 поміщицьких господарств, у розпорядженні яких було понад 50 дес. землі. З усієї кількості землевласників 3 481, або 62,7%, мали від 50 до 100 дес., тоді як великих господарств (понад 1000 дес.) було лише 159 (4,5%) [25, с.406]. Як свідчать відповідні джерела, саме великі господарства успішно витримували конкуренцію з дрібними господарствами непривілейованих станів. Для прикладу можна звернутися до організації виробництва у Карлівському маєтку герцогів Макленбург-Стрелецьких, що знаходився у Полтавській губернії. Станом на 1893 р. у цьому маєтку було 57 155 дес. землі; 1900 р. - 56 962 дес. і 1914р. - 54 497 дес., тобто розмір землеволодіння за два десятиліття не зазнав суттєвих змін. З усієї кількості землі у 1913-1914 рр. під посівами зернових, буряка і городніми культурами було зайнято 44,2% угідь, під толокою - 13,3%. В оренду місцевим селянам управителі маєтку здавали 3 883 дес. (7,0% цієї земельної площі). З цієї кількості селяни брали в оренду 3 131 дес. (80,6%) за відробітки, інші 752 дес. (19,4%) - за гроші. У 1913-1914 рр. в економії було посіяно зернових на площі 25 923 дес. Урожай було одержано на 25 876 десятинах, з яких економія організувала збір урожаю самостійно на площі 13383 дес. Інша частина була зібрана за допомогою селян навколишніх сіл, а саме: за відробітки – 11 693 дес. (45,2%), з долі врожаю – 800 дес. (3,1%). На 47 дес. урожаю

одержано не було. Висновок очевидний: майже половину зернових та інших культур у великих поміщицьких господарствах збирали селяни, відпрацьовуючи за взятую в оренду землю або за продовольство, одержане у поміщика для харчування родини. „Карлівська економія, - свідчив у 1902 р. староста с.Максимівки, - віддає землю і на інших умовах. Замість збирання врожаю вимагає викопати із землі картоплю або буряки по два рядки з кожного сажень (тобто за кожен сажень орендованої землі – С.М.). Таким чином, потрібно викопати 60 рядків, довжина кожного з яких була 120 сажнів”. Ця робота, за свідченням учасників, була набагато важчою, ніж традиційні жнива. [26, с.59].

Окрім відробітків, економія широко використовувала працю найманих робітників, абсолютна більшість яких укладала договори на певний термін. Питома вага робітників, яких економія наймала на цілий рік, складала 3,1%, тоді як строкових було 35,7%, поденних - 25,6%. Ще 35,5% були так звані оптовими робітниками, які наймалися на умовах оплати оптом за певний обсяг роботи. За змістом своєї праці „оптовики” – це різновид відробіткової системи господарювання. Дані про валові збори характеризують Карлівський маєток як потужне сільськогосподарське підприємство, яке щорічно давало до 2 млн. пудів різних зернових культур, із яких половина належала пшениці; до 1 млн. пудів картоплі й 5-6 млн. пудів цукрового буряка, який власники поставляли найближчим цукровим заводам.

Важливу рису цього підприємства була турбота про урожайність полів. Тут була налагоджена належна дослідна робота з різними сортами зернових і коренеплодів. У господарстві практикували використання як органічних, так і штучних добрив (суперфосфат, томасшлак та ряд інших). На дослідних полях агрономи вивчали ефективність різних способів посіву: суцільний, рядковий, черезрядний, стрічковий тощо. Належний контроль здійснювався за тим, як сходять і розвивається те чи інше насіння. Як зазначав у спеціальному дослідженні історії Карлівського маєтку А.М.Анфімов, агротехніка його управителя була зразковою для свого часу, бо спиралася не стільки на висновки офіційної агрономічної науки, скільки на багаторічний досвід власного господарювання і результати роботи своїх дослідних полів [27, с.360]. Подібних прикладів функціонування великих поміщицьких господарств було немало. Високорентабельними були маєтки поміщиків-латифундистів князів Е.К.Кочубея (с.Диканька) та В.С.Кочубея (с.Жуки Полтавського повіту), О.В.Русинова (с.Пізники Лохвицького повіту), С.Л.Милорадовича (с.Оболонь Хорольського повіту), М.А.Каплиці (с.Решетилівка Полтавського повіту) та ряду інших. Проте переважна частина поміщиків так і не змогла пристосуватися до ринкових методів господарювання, хоча окремі дослідники з цією тезою незгодні. У статті „Поміщицькі господарства: фактор розвитку чи занепаду?”, згадана раніше Н.Р.Темірова схиляється до першої тези [28, с.82].

Не оцінюючи ролі поміщицького господарства в цілому по Україні, зазначаємо, що на території трьох губерній Лівобережжя воно занедало. Про це свідчать такі дані: маючи у перші пореформені десятиліття майже половину сільськогосподарських угідь, у 1916 р. непривілейовані стани стали засівати 1 464 761 дес. озимого і 12 390 дес. ярого жита; 304 577 дес. озимого і 814 404 дес. ярого пшениці, тоді як поміщики засівали відповідно 30 200 дес. (2,0%) і 1 453 (0,1%) дес.; 50 161 дес. (14,1%) і 51 134 дес. (5,9%). Якщо брати усі посіви, включаючи і технічні культури, то напередодні краху Російської імперії селяни Лівобережжя засівали 5 011 786 дес. (85,7%), а поміщики – 836 275 дес. (14,3%) [29, с.199].

Наші висновки цілком узгоджуються з тими, які обґрунтувала свого часу Н.А.Проскурякова стосовно еволюції поміщицького землеволодіння у царській Росії. За її розрахунками протягом трьох десятиліть (1877-1905 рр.) дворянство Лівобережної України втратило 1 747,8 тис.дес., або близько 40% усіх сільськогосподарських угідь. Якщо звернутися до відповідних даних щодо структури втраченого землеволодіння, то виявиться, що, по-перше, втрат зазнали усі категорії землевласників; по-друге, найбільших втрат зазнало середнє* землеволодіння – 4,0%, тоді як дрібне – 1,8%, велике – 0,7% [30, с.69]. Подібні висновки обґрунтував і І.Д.Ковальченко шляхом співставлення розміру посівів (а не землеволодіння, як це зробила Н.А.Проскурякова) більше, ніж за півстоліття (1860-1916 рр.). Згідно з цими даними питома вага поміщицьких посівів скоротилась на 13,0% (з 27,3% у 1860 р. до 14,3% у 1916 р.). У той же час доля селянських посівів у губерніях Лівобережної України зросла відповідно з 72,7% до 85,7% [31, с.182]. Усе вищесказане дає підстави для певних висновків:

1. Серед трьох губерній Лівобережної України найбільш розповсюдженим поміщицьке землеволодіння було на Полтавщині, тоді як Харківщина у цьому відношенні посідає останнє місце.

2. Найкраще були забезпечені робочою худобою поміщицькі господарства Чернігівської губернії. За нею йшли відповідно Полтавська і Харківська.

3. У поміщиків Лівобережної України під посівами знаходилося менше сільськогосподарських угідь, ніж у селян, але більше середніх показників такої європейської країни як Франція.

4. У структурі посівів поміщиків Лівобережжя переважали зернові культури, хоч їх питома вага і була меншою порівняно з посівами непривілейованих станів.

5. Сівозміна у поміщицьких господарствах була найрізноманітнішою: від двопілля до три-, чотирьох- і багатопілля. Мала місце певна залежність системи сівозміни від розміру поміщицького маєтку. Різні сівозміни найчастіше практикували дрібні землевласники (до 50 дес.).

* До середнього землеволодіння І.Д.Ковальченко відніс сільськогосподарські угіддя площею від 101 до 1000 дес. (прим. авт.).

6. Поміщики Лівобережжя, як і багатьох інших регіонів Російської імперії, не вели власного господарства на усій землі, що їм належала, віддаючи значну її частину в оренду непривілейованим станам.

7. Організація виробництва перебувала у прямій залежності від розміру маєтку і виду сільськогосподарських робіт (оранка, збирання зернових та сіна, перевезення врожаю і його обмолот). При оранці великі господарства частіше користувалися працею найманих робітників, ніж власники середніх маєтків, тоді як при збиранні врожаю великі землевласники частіше практикували таку систему як відробітки.

8. Поміщицьке господарство Лівобережної України протягом усіх пореформених років мало тенденцію до занепаду. Лише окремі високоорганізовані маєтки змогли успішно конкурувати з господарствами непривілейованих станів, з року в рік нарощуючи свій виробничий потенціал.

У процесі подальшого дослідження проблеми функціонування поміщицьких господарств Лівобережної України після скасування кріпосного права доцільно продовжити роботу над вивченням таких питань як вплив кредитної політики царського уряду на ефективність ведення поміщицького господарства, місце та значення земельної оренди, реалізація на внутрішньому і зовнішніх ринках продукції, яка вироблялась у поміщицьких економіях та ряд інших питань.

Джерела та література

1. Авраменко А.М. Некоторые особенности помещичьего хозяйства на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX вв. // Вопросы истории СССР. – Вып. 33. – Харьков, 1986.
2. Темірова Н.Р. Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861-1917 рр. Автореф. дис... докт. Істор. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т. ім. Т.Шевченка. – К., 2003.
3. Темірова Н.Р. Зміни в поміщицькому землеволодінні Наддніпрянської України у II половині XIX – на початку XX ст. // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2000. – № 2.
4. Темірова Н.Р. Застосування оренди на поміщицьких землях в українських губерніях Росії (II половина XIX – початок XX ст.) // Наукові праці МФ НУКМА. Істор. науки. – Т. VIII. – Миколаїв, 2000.
5. Темірова Н.Р. Організація управління поміщицькими господарствами в Україні (II половина XIX – початок XX ст.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів (Інститут української археології та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України). – Т. 8. – Ч. II. – Київ-Хмельницький, 2002.
6. Темірова Н.Р. Матеріально-технічне забезпечення поміщицьких господарств України наприкінці XIX – на початку XX ст. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Вип. 4. Історичні науки. – Миколаїв, 2002.
7. Темірова Н.Р. Поширення застави поміщицької землі в українських губерніях в 1861-1917 рр. // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – Вип. 2. – 2002.
8. Темірова Н.Р. Поміщицьке господарство Правобережної України в II половині XIX – на початку XX ст. // Вісник Київського національного університету. – Вип. 59-60. – 2002.
9. Темірова Н.Р. Поміщицьке господарство Херсонської губернії в II половині XIX – на початку XX ст. // Наукові праці МФ НУКМА. Істор. науки. – Т. 10. – Миколаїв, 2000.
10. Темірова Н.Р. Поміщицьке господарство на території Донбасу (1861-1917 рр.) // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2001. – № 1.
11. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века). – М., 1969.
12. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму (60–90-ті роки XIX ст.). – К., 1970.
13. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973.
14. Панченко П.П., Славов В.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. Навчальний посібник. – К., 1996.
15. Темірова Н.Р. Історія поміщиків України II половини XIX – початку XX ст. в сучасній літературі // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. Серія "Історія". – Вип. 64. – К., 2002.
16. Устав об управлении малороссийскими казаками // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. – Т. VII. – СПб., 1832. – № 6727.
17. Лещенко Н.Н. Изменения в аграрных отношениях на Украине в результате реформы 1861 г. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Таллин, 1959.
18. Статистика землевладения 1905г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. Изд-е ЦСК МВД. – СПб., 1907.
19. Сельское хозяйство Украины. – Харьков, 1923.
20. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1895 г. – Полтава, 1895.
21. Копорский А.А. Мясные ресурсы Украины, Дона и Северного Кавказа. – К., 1919.
22. Першин П.Н. Аграрная революция в России. – Кн. 1: От реформы к революции. – М., 1966.
23. Ковальченко И.Д. Соотношение крестьянского и помещичьего хозяйства в земледельческом производстве капиталистической России // Проблемы социально-экономической истории России. Сборник статей. – М., 1971.
24. Якименко М.А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // Український історичний журнал. – 1991. – № 2.
25. Третья подворно-хозяйственная земская перепись в Полтавской губернии 1910 года. – Полтава, 1914.

26. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. Сборник документов. – 1961.
27. Анфимов А.М. Карловское имение Мекленбург-Стрелицких в конце XIX в. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. Сборник V. – М., 1962.
28. Темірова Н.Р. Поміщицьке господарство: фактор розвитку чи занепаду? // Література та культура Полісся. – Вип.20: Історичні та культурні процеси на Поліссі та в Україні (ХІХ-ХХ ст.). – Ніжин, 2002.
29. Статистический сборник за 1913-1917 гг. Вып. 1. – М., 1921.
30. Проскуракова Н.А. Размещение и структура дворянского землевладения Европейской России в конце XIX – начале XX века // История СССР. – 1973. – №1.
31. Ковальченко И.Д. Соотношение крестьянского и помещичьего хозяйства в земледельческом производстве капиталистической России // Проблемы социально-экономической истории России. Сборник статей. – М., 1971.

Summary

In this article the questions about organization of production of plant's products in the landowner farming in the left-bank Ukraine after repeal of serfdom (1861-1917): plots, the sowing structure, the order of sowing, peculiarities of production on the macro- and micro level – are analyzed.

А. М. Чортенко

ЯКІСНІ ТА КІЛЬКІСНІ ЗМІНИ В СКЛАДІ СТУДЕНТСТВА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ СТ. – 1914 Р.)

Зміни, які відбулися в національному і політичному житті українських земель в складі Росії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., значним чином пов'язані із процесами, що відбувалися в суспільстві, в його класах і групах. Аналіз цих процесів більш глибоко і системно розкриває причини, механізми та сутність цих змін. Одним із таких впливових суспільних чинників даного періоду виступає студентство – найактивніша, найрадикальніша, найпрогресивніша група. Саме воно у багатьох випадках ставало рушійною силою в активізації та діяльності національного політичного руху.

Перші спроби охарактеризувати дані процеси в середині студентства з'явилися ще в кінці ХІХ ст., чим було покладено початок історіографічній бази. Але у більшості випадків дослідники концентрували свою увагу на студентських заворушеннях, участі в антиурядових рухах [1; 2]. Згодом актуальною стала проблема участі студентів у структурах РСДРП, а процеси всередині студентської молоді оцінювались через призму марксистських схем бачення історичного процесу [3; 4]. З'являються монографічні дослідження, присвячені окремим галузям вищої освіти чи певним вищим навчальним закладам [5-9].

Останнім часом спостерігається поживлення студентської проблематики. Досліджуються питання його революційної активності [10], впливу на процес формування національної інтелігенції [11], вивчаються проблеми молодіжного руху у ХХ ст. [12]. Значний внесок у вивчення процесу демократизації контингенту українського студентства кінця ХІХ – початку ХХ ст. зробило дисертаційне дослідження Н.Левицької, в якому робиться спроба проаналізувати формування та становище студентів Наддніпрянщини [14]. Однак і на сьогоднішній момент залишаються маловивченими соціальні причини політичної активізації студентства саме на зламі ХІХ і ХХ століть.

Виходячи із стану вивчення проблеми, автор ставить таке дослідницьке завдання: у загальних рисах виявити та охарактеризувати основні якісні та кількісні зміни, що відбувалися на зламі ХІХ і ХХ століть у процесі формуванні контингенту українського студентства Наддніпрянщини, що вплинули на його політичну активність.

Перший університет у Наддніпрянській Україні відкрився на Слобожанщині – в Харкові 1805 р. Ініціатором цієї справи був місцевий громадський діяч В. Каразін, що стало першим прецедентом громадського втручання у справи розвитку вищої школи. Дещо пізніше, 1834 р., на базі закритого Кам'янецького ліцею заснували Київський університет святого Володимира. І лише 1864 р. було прийнято рішення про відкриття в Одесі Новоросійського університету [14, с.379-381].

Крім університетів, у другій половині ХІХ століття – 1914 р. в Україні виникли інші спеціальні вузи – 1872 р. Ніжинський історико-філологічний князя Безбородька інститут (педагогічний), 1873 р. – Харківський ветеринарний інститут, 1885 р. – Харківський технологічний інститут, 1898 р. – Київський політехнічний інститут, 1899 р. – Катеринославське вище гірниче училище (за статусом вузу) [15, с.2], 1899 р. – Ветеринарний інститут у Катеринославі, 1903 р. – Вищі жіночі педагогічні курси, 1908 р. – Жіночий медичний інститут та Комерційний інститут у Києві, 1910 р. – Жіночий медичний інститут у Харкові та інші [16, с.448-449].

Отже, в другій половині ХІХ століття – 1914 р. в Наддніпрянській Україні діяла досить розгалужена система освіти. За своїм рівнем вона, звичайно, відставала від Західної Європи, але цілком відбивала рівень соціально-економічного розвитку царської Росії.